

VOOR LEERHUIS & LITURGIE

BIDDEN EN ZO bij Lucas 11:1-13

Bettine Siertsema

Als jullie bidden, zegt:

'Vader,

Geheilig worde uw naam;

kome uw koninkrijk;

ons brood voor de dag van morgen geef ons elke dag

en scheld kwijt onze schulden

zoals ook wij doen, kwijschelding voor ieder die ons iets verschuldigd is;

en leid ons niet in beproeving.'

Lukas 11 vers 2-4; vert. Alex van Heusden

De discipelen maken in veel evangelielieverhalen helemaal niet zo'n slimme of sympathieke indruk. Ze jagen kinderen bij Jezus weg, twisten wie van hen de grootste zal zijn, snappen ze Jezus' gelijkenissen niet (want niet elke messias spreekt Jip en Janneke-taal!), misgunnen hem de kostbare olie waarmee hij door een vrouw gezalfd wordt, en tenslotte verraden en verloochenen ze hem. De discipelen lijken dus niet echt met Jezus op één lijn te zitten, zelfs meestal niet eens te vatten waar het hem om gaat. Ze laten zich daarin niet kennen als een ideaal rolmodel voor ons. Maar juist hier, in hun verlegenheid met het gebed, kunnen wij ons goed met hen identificeren. 'Heer, leer ons bidden.' We hadden het zelf kunnen vragen.

Het gebed dat Jezus hun, en ons, toen leerde, het Onze Vader, komt niet helemaal tegemoet aan onze verlegenheid, ons onvermogen, evenmin als de wat uitvoeriger aanwijzingen die Jezus daar volgens het Matteüs-evangelie aan toevoegt: Ga in je binnenkamer, bid in het verborgene, gebruik geen omhaal van woorden... Natuurlijk allemaal heel zinnig, maar waar onze verlegenheid om gaat, daar draait het als het ware omheen. En de geruststellende verzekeringen die Jezus laat volgen op het leren van het Onze Vader, 'Bidt en u zal gegeven worden' en zo, die maken het er bepaald niet beter op.

't Is misschien niet eens dat onze ervaring zo anders is. Het is mij in elk geval best wel overkomen dat er iets gebeurde dat ik vurig gehoopt, waar ik om gebeden had. Maar om dat dan meteen als gebedsverhoring te betitelen... Er zijn mensen genoeg die daar geen moeite mee hebben, die elke 'verhoring' van een gebed, van een genezing tot een gehaald examen, beschouwen als een bewijs voor de kracht van dat gebed, ja zelfs, lijkt het, als een bewijs voor het bestaan van God. Aan zo'n simpel oorzaak-gevolg schema kan ik niet geloven. Dat heeft niet met ondankbaarheid te maken, meer met het gevoel dat het nogal arrogant zou zijn te veronderstellen dat God om mij een plezier te doen zou ingrijpen in de natuurlijke loop van de dingen. En dan: Hij zou wel mijn moeder van kanker genezen en mijn collega niet? Wel ons overvloedig te eten geven en niet een einde maken aan de droogte in Afrika? Primo Levi stelt het heel scherp als hij het dankbare gebed beschrijft van een oudere jood in Auschwitz die deze keer gespaard is bij een selectie voor de gaskamer - maar de jonge Griek in het bed naast hem niet. Levi eindigt die beschrijving met het commentaar: 'Als ik God was, zou ik spugen op dat gebed.' Maar als ik niet in die zin in gebedsverhoring geloof, wat doe ik dan als ik bid, waarom zou ik überhaupt bidden?

De verlegenheid over bidden is zo groot door onze verlegenheid met God. Hans Andreus verwoordde dat heel goed in zijn 'Laatste gedicht':

*en, Heer (ik spreek je toch maar weer zo aan,
ofschoon ik me nauwelijks daar iets bij voorstel,
maar ik praat liever tegen iemand aan
dan in de ruimte en zo is dit wel
de makkelijkste manier om wat te zeggen), -*

ERRATA NO 2/3:

In de Psalm-bewerkingen van Huub Oosterhuis is een vervelende fout geslopen. De laatste regel van Psalm 23 (blz. 11) 'Jij mijn herder, niets zal mij ontbreken', is versprongen naar blz. 6, onder Psalm 16. De negende en tiende regel van Psalm 23 luiden 'ik zal bang zijn - ben jij naast mij ik zal niet doodgaan van angst.'

INHOUD

BIDDEN EN ZO

bij Lukas 11:1-13

Toespraak Amsterdamse

Studentenkerk, 26 mei 2002

'Als ik niet in gebedsverhoring geloof, wat doe ik dan, als ik bid?'

Bettine Siertsema

FRANCISCUS' ZONNELIED

Toespraak Amsterdamse

Studentenkerk, 2 juni 2002

'Niet wij bestieren de aarde; zuster onze moeder aarde onderhoudt en bestiert ons. Een hele omkering!'

Alex van Heusden

DE GEEST VAN DE TORA

Pinksteren 2002

Toespraak Amsterdamse

Studentenkerk, 19 mei 2002

'De Geest als een soort huisman/vrouw, die onze binnenkamer schoonveegt en onze verlepte zielenbloem water geeft.'

Kees Kok

DE GRENZELOZE PAULUS

Korte voorbeschouwing

Alex van Heusden

DRIE PSALMEN

in een nieuwe bewerking

Huub Oosterhuis

COLOFON

MAANDBRIEF VOOR LEERHUIS EN LITURGIE

ISSN 1385 0326

Uitgave van de Stichting Leerhuis & Liturgie (sinds 1980)

Eindredactie: Kees Kok

Redactie en administratieadres:

Postbus 17268, 1001 JG Amsterdam

tel: (020) 6256940

leerhuis@leerhuisenliturgie.nl

www.leerhuisenliturgie.nl

Abonnementsprijs: € 20,04 per jaar;

Europa € 27,30;

Buiten Europa € 20,04 plus porti

Of zoals Marjoleine de Vos in een recenter gedicht tot de 'Al-Afwezige' zegt:

*We zingen u half tevoorschijn, we schreeuwen
om ontferming beloven ons wonderen en soms
buigen we ons neder en zeggen: niet zoals wij.
U bent maar vorm, een wijze van zeggen, hoopvol
wil ik bedanken vervloeken beklagen.*

*Mocht u mij horen ik ben hier op aarde
tot in de eeuwen der eeuwen ben ik hier.*

(in *Liter, tijdschrift voor christelijke poëzie* jrg. 19 nr. 4, december 2001)

Wie als de talloze generaties vóór ons gelooft in God als de almachtige bestierder van het heelal, uit wiens liefdevolle vaderhand ons alles toevalt, goed en kwaad naar gelang we verdiend hebben of naar gelang goed voor ons is, die zal geen moeite hebben zijn wensen en verlangens aan God op te zenden. Die zal hoogstens moeite hebben met het verwerken van wat daarvan terecht komt: vooral als dat géén genezing, of het zàkken voor dat examen inhoudt.

Maar wie God anders ziet, bijvoorbeeld als een verlokkende kracht, die mensen inspireert, verleidt tot het goede, tot liefde geven, de stem die ons geweten wekt, een God die zo machtig is als mensen goed zijn, liefde in ons en boven ons uit... Hoe bidt die? Zou die niet kunnen bidden voor zijn zieke moeder of om een einde aan het bloedvergieten in Israël? Heeft die geen adres voor haar dankbaarheid? Vast wel, al was het maar omdat het leven sterker is dan de leer, de behoefte groter dan de rationele overweging.

Het mooie is dat het gebed zoveel meer is dan een verlanglijstje aan God. Er zijn er zelfs die zeggen dat bidden alle is behalve een verlanglijstje aan God, zelfs al zou het nog zo'n altruïstisch verlanglijstje zijn. In handboeken over het gebed worden als elementen genoemd: schuldbelijdenis, smeekgebed, dankzegging, lofprijzing, en dat is allemaal geheel volgens de traditie, kijk maar naar de psalmen, het gebedenboek bij uitstek. Maar als wij het over het gebed hebben, gaat het automatisch toch vooral om het vraaggebed. Ons godsbeeld is misschien veranderd, maar onze vragen en verlangens niet.

Nu kun je opmaken uit Jezus' woorden dat ons niet de verhooring van zomaar elk gebed beloofd wordt. Niet voor niets eindigt die evangelietekst over het bidden met 'hoeveel te meer zal uw Vader uit de hemel de heilige Geest geven aan hen die Hem daarom bidden'. Ook wordt Jezus' woord over het niet bezorgd zijn om voedsel en kleding hiermee in verband gebracht: 'Zoek eerst het Koninkrijk en zijn gerechtigheid en dit alles zal u bovendien geschonken worden,' zegt hij.

'Bidden in bijbelse zin is je oefenen in het verlangen naar het Koninkrijk,' schreef Kees Kok in de vorige *Maandbrief*. Je kunt ook zeggen: bidden is je oriënteren. Dat is een andere houding, er is een andere richting in het spel. Het gaat dan niet om een boodschap van jou naar God, maar om een je openstellen, jezelf ontvankelijk maken voor wat van die andere kant komt. Ontvankelijkheid voor, je laten gezeggen door het visioen van een vernieuwde wereld, waar recht en vrede elkaar omhelzen, de aarde haar gewas in overvloed geeft voor iedereen. Als je dat visioen voor ogen hebt, dan weet je niet alleen wat je te bidden staat, maar ook wat je te doen staat. Want dat is bidden ook: je bereid verklaren mee te werken, het jouwe bij te dragen aan de vervulling van waar je om bid.

Maar hoe zit het dan met je persoonlijke noden, met je zieke moeder, je examenvrees, je bezorgdheid om je baan, de duisternis van je verdriet? Of die wereldproblemen die je bezighouden, maar waar je geen aandeel in hebt, nog geen spootje van een oplossing voor kunt bedenken? Natuurlijk

mag je die uitspreiden voor het Aangezicht van God. Niet alleen om al die zorgen en behoeften in het licht te stellen van het visioen, niet alleen omdat ze je misschien blokkeren en je het zicht kunnen benemen op het Koninkrijk en jouw rol daarin, maar naast dat alles ook omdat toch ook dát deel uitmaakt van het Koninkrijk: bij name gekend zijn, gezien worden, dieper dan jij jezelf kunt zien, aanvaard, vastgehouden, geborgen.

Als een afschaduw van dit gezien worden, kan het gebed van een gemeenschap als deze functioneren. Dat je verdriet woorden krijgt in een gemeenschap, dat je angst en zorg genoemd en daarmee gedeeld worden, daar gaat een grote troost van uit. Ook mensen die helemaal niet (of niet meer) in God geloven, kunnen daardoor gesterkt worden, zich gedragen voelen door het gebed van anderen. In die zin geloof ik heilig in de kracht van het gebed, daar zijn geen medische wonderen nodig.

Het lijkt me niet voor niets dat het gebed dat Jezus ons leert, begint met de aanhef 'Vader'. Intiemer naam voor God is haast niet te bedenken (gegeven dan de patriarchale cultuur waarin de bijbelteksten ontstaan zijn). Het gebed begint zo met die notie van gezien, gekend en aanvaard zijn zoals je vader, je moeder dat doet. Voor de meeste mensen zal de werkelijkheid daar niet volledig aan beantwoorden, maar het ideale beeld dragen we evengoed allemaal met ons mee. Vanuit dat ten diepste gekend en aanvaard zijn, kunnen wij dóórbidden, doorwerken:

Bidden om, werken aan, het heiligen van Gods naam, het hooghouden van zijn naam, waarin Hij zijn wezen kenbaar maakt: Ik ben - een aanwezigheid ongrijpbaar, niet in woorden of beelden te vatten, maar aanwezig, Ik ben erbij. Die naam hooghouden betekent dus ook voor ons: erbij zijn, je niet onttrekken aan het beroep dat op jou gedaan wordt. Bidden om, werken aan het komen van het Koninkrijk, de bede die het ijkpunt zou moeten zijn van al ons doen en laten. In die bede is alle hoop en verlangen samengeballt, alle visioenen van deze-aarde-nieuw, van 'brood, wijn, land, rozen, opgaande zon' voor ieder menskind.

En dan de bede om het dagelijks brood, waaruit het besef spreekt dat het leven gegeven is, dat wij afhankelijk zijn van wat de aarde ons geeft, dat ook het alledaagse waarde heeft en op waarde geschat moet worden, de bede waarin de navolging impliciet besloten ligt, zoals Jezus bij de zogeheten wonderbare spijziging tot de discipelen zei: Geeft gij hen te eten.

En dan kwijtschelding van schuld: wij bidden onszelf en elkaar toe dat we niet vast hoeven blijven zitten in ons verleden, dat we de mogelijkheid van nieuw begin krijgen én geven, dat we in vrijheid de toekomst tegemoet mogen gaan. Anderen hun schuld na blijven houden, maakt dat ook wijzelf niet vrij komen van het verleden. Geen andere bede is zo expliciet over de onscheidbare verbondenheid van ontvangen en geven, van vragen en zelf doen.

Een tenslotte de bede om verzoeking, beproeving van ons weg te houden. We zien onze kwetsbaarheid en ons tekortkomen onder ogen. We weten ons geroepen, maar weten ook hoeveel onze roeping in de weg kan staan, hoeveel wanhoop, twijfel, berusting, luiheid, afleiding. En we bidden dat die niet de overhand zullen krijgen, en het perspectief van het Koninkrijk niet zullen verduisteren. Dat we open en ontvankelijk zullen zijn voor het vergezicht dat God zelf ons in het hart gelegd heeft, het visioen dat in ons zucht en kreunt om verwerkelijking.

Zo moge het zijn.

Amsterdamse Studenteneklesia, zondag 26 mei 2002

FRANCISCUS' ZONNELIED

Alex van Heusden

Loflied van de schepselen (Zonnelied)

Allerhoogste, almachtige, goede heer,
u zij de lof, de glorie en de eer en alle zegen.
U alleen, allerhoogste, komen zij toe
en geen mens is waardig u te noemen.

Geloofd zijt gij, mijn heer, met al uw schepselen,
vooral mijnheer broeder zon
die de dag is en ons verlicht door zichzelf.
En hij is mooi en stralend met grote schittering.
Van u, allerhoogste, draagt hij betekenis.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door zuster maan en de
sterren.
Aan de hemel hebt gij ze geformeerd helder en
kostbaar en mooi.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door broeder wind
en door lucht en wolken, en weer of geen weer
waardoor gij uw schepselen onderhoudt.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door zuster water
die heel nuttig is en nederig en kostbaar en zuiver.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door broeder vuur
door wie gij licht brengt in de nacht
en hij is mooi en grillig en robuust en sterk.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door zuster onze moeder
aarde
die ons onderhoudt en bestiert
en voortbrengt allerlei vruchten met kleurige bloemen
en kruiden.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door hen die vergeven door
uw liefde
en ziekte en lijden dragen.
Gelukkig zij die dat dragen in vrede
want van u, allerhoogste, zullen zij een kroon
ontvangen.

Geloofd zijt gij, mijn heer, door zuster onze dood van
het lichaam
waaraan geen levend mens ontsnappen kan.
O wee hen die sterven in doodzonde.
Gelukkig zij die worden gevonden in uw allerheiligste
wil
want de tweede dood zal hen geen kwaad doen.

Looft en zegent mijn heer en dankt hem
en dient hem met grote nederigheid.

Franciscus van Assisi
Vertaling: Alex van Heusden

Franciscus, Francesco, was slechts zijn bijnaam. Gedoopt werd hij met de naam Giovanni, Johannes, Giovanni Bernardone, boven de doopvont van de kathedrale kerk van San Ruffino in Assisi, zijn geboortestad - kerk en doopvont zijn er nog altijd. Geboren en gedoopt werd hij naar alle waarschijnlijkheid in het jaar 1182, maar helemaal zeker is dat niet. Zijn sterfdatum weten we exact: 4 oktober 1226. Dan werd hij slechts vierenveertig jaar.

Zijn vader was een welgestelde lakenhandelaar, een typische vertegenwoordiger van het vroege kapitalisme met de opkomende burgerij in de steden. Omdat hij zijn rijkdom vooral dankte aan goede handelsbetrekkingen met Frankrijk, gaf hij zijn oudste zoon de speelse naam Francesco, de Fransoos. Het verhaal gaat dat Franciscus de welde achter zich liet en brak met zijn vaderlijk huis om een armoedebeweging te beginnen, met broeders en zusters om zich heen. De bekendste onder de zusters is Clara, van hoge komaf, die niet lang na haar achttiende verjaardag zich bij de bedelaars van Franciscus voegde. Zo gaat het verhaal. Franciscus, 'speelman Gods', was een hartstochtelijk zanger, misschien wel omdat hij begreep, uit de ontmoeting met arme en berooide lieden, dat zingen, evenals het vertellen van grappen, helpt om niet te verzinken in hopeloosheid. Hij schreef het *Loflied van de schepselen*, vooral bekend als het Zonnelied, toen hij ernstig ziek was en verbleef in het klooster van San Damiano, even buiten Assisi. In het kerkje van San Damiano zou een stem vanaf het kruisbeeld hem hebben toegesproken: 'Franciscus, zie je niet dat mijn huis te gronde gaat? Ga het voor me opbouwen.' Dat was in het jaar 1205, zo gaat het verhaal. Franciscus nam deze opdracht letterlijk, aanvankelijk tenminste.

In het Zonnelied wordt God geheiligd en gezegend door heel de schepping, door alle schepselen. Er staat in de tekst - oud-Italiaans, Umbrisch - telkens het woordje *per*. God wordt gezegend *door* heel de schepping, maar ook *om*, *omwille van* heel de schepping. Zo is het *Loflied van de schepselen* ook een loflied op de schepselen: God heeft zich immers kenbaar gemaakt in zon, maan, wind, water, vuur, die samen een familie vormen, want beurtelings worden zij aangesproken als 'broeder' en 'zuster'.

Het lied begint niet verrassend. Franciscus opent met de taal van de traditie, met woorden aan haar ontleend, zoals daar God wordt benoemd: *altissimu omnipotente*, 'allerhoogste, almachtige'. Maar dan volgt niet 'God', niet 'heer', nee: *bon signore*, 'goede heer'. God wordt goed genoemd en komt zo een heel stuk dichterbij, hij wordt minder ongenaakbaar. De eerste strofe begint niet, maar eindigt wel verassend. 'En geen mens is waardig u te noemen.' Hier zou het lied kunnen eindigen. De dichter is uitgepraat. Hij heeft dan ook zijn onwaardigheid gedemonstreerd door het woord 'God' niet te gebruiken. Die valt toch niet te noemen, door geen mens. Wat volgt, in de rest van het lied, is te verstaan als een poging het onnoembare toch te noemen, zij het langs een omweg. Alleen via de schepselen, door die aan de goede heer een loflied te laten wijden, kan de dichter hem loven. Een andere weg staat hem niet open. De schepselen getuigen van de Onnoembare, omdat hij zich heeft uitgesproken in zijn schepping, in het maaksel van zijn handen. Zoals we kunnen lezen in het bijbelse scheppingsverhaal: 'God sprak: Er zij licht. Er was licht' (Gen 1:3).

'Geloofd zijt gij, mijn heer, met al uw schepselen, vooral mijnheer broeder zon.' *Messor lo frate sole*. De zon is eerst 'mijnheer' en pas daarna 'broeder'. De combinatie van woorden is even ongewoon als onbevungen, bijna kinderlijk,

maar ook uiterst fijnzinnig, zoals dat alleen kan in grote poëzie. 'Mijnheer zon' blijft op afstand, 'broeder zon' komt dichtbij. De zon, opmerkelijk genoeg, doet niet mee met het loflied van de andere schepselen, veeleer straalt een deel van hun lof af op hem: 'vooral mijnheer broeder zon'. Wie 'mijnheer' mag heten, is nagenoeg 'heer', de goede heer van de eerste strofe. De zon is niet ver van God, hij deelt in 'de lof, de glorie en de eer' die, hoe paradoxaal, alleen de Onnoembare toekomt. De zon wordt in één adem met zijn schepper bezongen, want van de allerhoogste draagt hij betekenis. Mijnheer broeder zon *betekent* de goede heer. Hij is het zinnebeeld van de Onnoembare. De omschrijving die hier van de zon wordt gegeven, zou voor God zelf kunnen opgaan: 'die de dag is en ons verlicht door zichzelf'. De zon is licht uit eigen licht. Hij ontvangt zijn licht niet van een ander. Op de achtergrond horen we Psalm 36: 'Bij U is de bron van het leven, en in uw licht zien wij het licht.'

Omdat de zon bijna op gelijke hoogte wordt gesteld met de goede heer, is het niet al te gewaagd de benaming 'broeder' voor de zon te verleggen naar de Onnoembare: God zelf wordt als 'broeder' aangesproken. God je broeder noemen, of zuster, je moet er maar op komen. Het is iets heel anders dan het traditionele 'vader'. Het is de grootsheid van dit gedicht: de traditie wordt in ere gehouden - allerhoogste, almachtige - en tegelijk doorbroken; de dichter kiest voor een andere, familiale relatie met God. Wat in heel veel theologie, ook in die van Franciscus' tijd, niet blijkt te kunnen, kan wel in een gedicht, in een lied, met zijn unieke mogelijkheden tot expressie.

De volgorde is klassiek. Na de zon komt de maan, die sinds mensenheugenis vrouwelijk is. Zuster maan. Anders dan de zon verlicht de maan ons niet door zichzelf, haar licht komt van de zon. Daarom is het ook niet 'mevrouw zuster maan'. Franciscus was vertrouwd met het woord 'zuster' en vooral met zuster Clara, zijn hartsvriendin. Het kan niet anders, of bij zuster maan die helder is - er staat *clarite* -, moet hij aan Clara hebben gedacht. Voorbeeldig is zij in haar helderheid, in het licht dat zij uitstraalt.

Even voorbeeldig is zuster water. Water nuttig noemen, ligt voor de hand - wat zijn wij zonder water? Maar 'nederig', dat is oorspronkelijk en nieuw. Water is nederig, want het biedt ons geen weerstand, het stroomt door onze handen. Niet minder voorbeeldig is broeder vuur. Water en vuur, een groter tegenstelling is niet denkbaar. Maar in dit lied wordt die tegenstelling overbrugd. Water en vuur vullen elkaar aan en maken zo deel uit van de familie der schepselen. Beide worden met vier kwaliteiten getooid. Zuster water is 'heel nuttig en nederig kostbaar en zuiver'; broeder vuur is 'mooi en grillig en robuust en sterk'.

De voorlaatste strofe heeft Franciscus later toegevoegd, zo gaat het verhaal: toen hij de dood nabij was. 'Geloofd zijt gij, mijn heer, door zuster onze dood van het lichaam'. In de gezongen versie, de bewerking van broeder onze huisdichter, gaat het anders toe, daar wordt de dood niet zo hartelijk begroet: 'Vervloekt en onbegrepen zijt Gij en gezegend om onze zuster de dood van het lichaam.' De dood is hier een reden om allereerst God aan te klagen, hem voor het gerecht te slepen - zoals vrome joden in Auschwitz deden: zij spanden een rechtszaak aan tegen God, spraken hem schuldig en veroordeelden hem, waarna zij hun studie van de Talmoed vervolgden.

Voor Franciscus was 'zuster onze lichamelijke dood' ontzagwekkend groot. De dood maakt niet alleen onlosmakelijk deel uit van het leven, als het einde ervan, maar is ook het begin van een tweede leven - dat geloofde hij. En hoe tegengesteld is dit tweede leven aan de tweede dood, die

hij ontleend heeft aan het boek Openbaring (21:8). Allen die tijdens hun leven op zuster onze moeder aarde naar God hebben gezocht, in zijn schepping, en het goede hebben nagestreefd en geprobeerd te doen, met vallen en opstaan, hun heer hebben gediend met grote nederigheid, zo nederig als zuster water - de tweede dood zal hen niet treffen, geen kwaad doen.

Het *Loflied van de schepselen* getuigt van diepe eerbied en liefde voor de goede heer broeder God en zijn schepping. De bevrijding van die schepping die, met een woord van Paulus, 'zucht in barensnood' (Rom 8:22) - die wordt in het Zonnelied onder woorden gebracht. Zon, maan, sterren, wind, water, vuur en de dood die alle leven afsluit, zijn alle 'broeder' en 'zuster'. Franciscus brengt ze samen in een nieuwe orde waarin alles zijn plaats en functie heeft. Die orde moet de mens niet verstoren, maar juist behoeden; de aarde in cultuur brengen, hetgeen het tegendeel is van haar onderwerpen, uitbuiten, kaal slaan. Zuster onze moeder aarde onderhoudt en bestiert ons doordat zij allerlei vruchten voortbrengt, ons siert met kleurige bloemen en geneest met haar kruiden. Wij bestieren niet de aarde, moeten dat althans niet nastreven. Wat een omkering! Die moet ons nederig maken.

Deze nieuwe orde, dit visioen van een nieuwe aarde heeft Franciscus opgedelfd uit de bijbel. Zo worden in het boek Leviticus, het vijfentwintigste hoofdstuk, de contouren geschetst van een samenleving die een oprechte poging doet om alle scheefgroei ongedaan te maken. In deze tekst worden de meedogenloze wetmatigheden van een economische orde te lijk gegaan en een halt toegeroepen ten gunste van de armen die door schulden letterlijk van hun bestaansgrond beroofd en tot slavernij veroordeeld worden.

Elk vijftigste jaar wordt de gewone, maatschappelijke gang van zaken onderbroken door de afkondiging van het *joveel*, het jubeljaar. Met trompetgeschal (Hebreeuws: *joveel*, 'jubeljaar') wordt dit jaar van algehele kwijtschelding en zo van bevrijding ingeluid, en wel op Jom Kippoer, Grote Verzoendag.

'Vrijlating' is het sleutelwoord van het *joveel*. In de tekst van Leviticus worden de karakteristieken van het jubeljaar op niet mis te verstane wijze gepresenteerd: alle slaven worden vrijgelaten, alle conflicten opgeschort, alle schulden opgeheven, elk stuk grond gaat terug naar de oorspronkelijke bebouwer. Herstel van economische en sociale verhoudingen op basis van gelijke kansen en gelijke rechten - dat is het program van het jubeljaar. Zo staat geschreven (Lev 25:10):

*Jullie keren terug,
elk naar zijn bezit, naar zijn familiegeslacht
keren jullie terug.*

Wat is het uitgangspunt van deze bepaling? JHWH, Israëls God, is het uitgangspunt. Zo spreekt JHWH (Lev 25:23):
*Het land zal niet voorgoed worden verkocht,
want het land is van mij.*

Zoals wij gaan zingen, Psalm 24:
*Van God is de aarde in volle omvang,
de grond van de aarde en die haar bewonen.*

Tenslotte. Als u in de gelegenheid bent, bezoek Assisi, ga erheen. Ik ken daar een goed hotel, comfortabel, niet armoedig, met een voortreffelijke Umbrische keuken. En intussen: dag Franciscus, lieve broeder, onvergetelijk.

Amsterdamse Studentenekkerlesia, zondag 2 juni 2002

U Eeuwige

U eeuwige
die ver weg zijt en ongezien,
U komen toe mijn zwijgen en mijn lied,
alle verlatenheid en drift,
mijn honger mijn verlangen,
want Gij zijt God,
U komt het toe alleen.
En niemand in verdriet in vrede
is bij machte U te noemen.

Onuitsprekelijk zijt Gij en goed.
Goed is de hand
die alles heeft geschapen.
Onzegbaar goed is onze broeder zon
die elke dag maakt dat het dag is,
die doorschijnend mooi
van licht en krachtig is,
die ons met blindheid slaat
overweldigt troost opvroljikt
levend maakt.

Ook goed en mooi is zuster maan
met al haar sterren
die Gij van hemel hebt gemaakt.
En goed als Gij is broeder wind
met al zijn wolkenvelden -
en goed weer, slecht weer, en de lucht
waarin wij leven, nietig en gelukkig.

Gezegend is uw Naam om zuster water
die nuttig is en nederig
kostbaar en zuiver;
om broeder vuur
die in de nachten brandt
lachend robuust en ongewis;
om onze zuster moedertje aarde
die de voeten draagt
die ons bestiert
en alle soort van vruchten
en kruiden geeft en bloemen
fonkelend.

Gezegend onbegrepen zijt Gij
onvolprezen
om allen die terwille van uw liefde
meedogend zijn,
die alle ziekte alle dorst verduren;
gezegend zij die het uithouden,
ongekroond, in deze wereld -
zult Gij hen kronen?

Vervloekt en onbegrepen zijt Gij
en gezegend
om onze zuster
de dood van het lichaam -
geen levende ziel
die ooit haar kan ontvluchten.
Gezegend zijn allen
die zoeken naar U,
de tweede dood
zal hen niet overkomen.

Dag mensen zegent en gedenkt
uw God en Heer
en dankt Hem en dient Hem
in deemoed.

Huub Oosterhuis. Naar 'Il cantico al sole' van Franciscus van Assisi.

DE GEEST VAN DE TORA

Pinksteren 2002

Kees Kok

Nadat hij was gedoopt in de Jordaan
geschiedde het dat de hemel openging
en op hem daalde neer
in de gestalte van een duif
de heilige geest
en een stem klonk uit de hemel:
Jij bent mijn zoon,
mijn veelgeliefde,
in jou verheug ik mij
Lukas 3 vers 21-22

Duif

'En op hem daalde neer, in de gestalte van een duif, de heilige Geest.'

Het is hier, bij de doop van Jezus, lang niet voor het eerst dat de heilige Geest in de Schriften opduikt, al wordt hij in de joodse Schrift nooit 'heilige' Geest genoemd, maar meestal Geest van JHWH, van Adonai, van God, genoemd. Eigenlijk is hij er vanaf het eerste begin al bij. Genesis 1, vers 2: 'Gods Geest zweefde over de wateren.' Zo wordt het meestal vertaald, maar voor het zelfde geld kun je lezen: 'Gods adem zweefde [of: scheerde] over de wateren.' Want het Hebreeuwse woord voor geest betekent ook adem en wind. Het duidt in elk geval op een ongrijpbare, onhoudbare kracht. Ook wordt de Geest in de joodse Schrift nergens voorgesteld als een duif. Wel in latere joodse gechriften, van na het begin van onze jaartelling; daar is de Geest soms een tortelduif. 'Als een duif', zeggen de evangelisten. Lukas dikt het beeld nog wat aan. Hij schrijft niet dat de Geest op Jezus neerdaalde 'als een duif', zoals zijn drie collega's het doen, maar 'in de lijfelijke gestalte van een duif'. Misschien wilde hij daarmee een lijntje leggen naar deze regels uit het Hooglied (2:14):

*Sta op en kom, mijn liefste, mijn schoonheid kom!
Mijn duif in de rotskloof,
in de schuilhoek van de bergwand,
laat mij je gestalte zien,
laat mij je stem horen ...*

'En een stem klonk uit de hemel: jij bent mijn zoon, mijn veelgeliefde, in jou verheug ik mij,' zo vervolgt Lukas zijn doopbericht. Nee, het is de Schrift niet vreemd om te spreken in de beelden en gelijkenissen van de taal der liefde, als het gaat om de onverbreekelijke relatie tussen de God van Israël, zijn Woord en zijn Geest.

Wolk en vuur

Pinkster verhalen genoeg in de bijbel. De Geest waar het in de evangeliën over gaat, is dezelfde die is neergelegd op Mozes en vervolgens verspreid over de zeventig oudsten van Israël, bij het ontvangen van de tora op de Sinai (Num 11:25). Dezelfde Geest die de Richteren in Israël doet opstaan, koningen zalf, en profeten overvalt en doet optreden tegen het machtsmisbruik van de koningen. Dezelfde ook die, in het begin van Lukas' evangelie, als 'kracht van de Allerhoogste' Maria overschaduwde - 'en zij heeft ontvangen van de heilige Geest', en die alle woorden en daden van Jezus bekrachtigde. En als Jezus uit de weg is geruimd, is het de Geest van zijn woorden en daden die blijft; en dat is geen andere dan die van de tora. Dezelfde die op de vijftigste dag wordt uitgestort over de verzamelde volgelingen, als een bliksemslag vanuit de hemel. Veel van de beelden die

Lukas in zijn Pinksterverhaal over de uitstorting van de heilige de gave van de tora, in het boek Exodus: geraas uit de hemel, donder, vuur, een stem uit de hemel. De gave van de Geest en de gave van de tora horen onverbrekkelijk bij elkaar. De tora is wat de Geest van God van andere geesten onderscheidt. Zonder Geest is de tora dode letter, zonder de tora is de geest een spook.

Pinksteren, het feest van de vijftigste dag na Pasen, is een erfenis van het jodendom. Het joodse Pinksteren heet *sjavoe'ot*. Wekenfeest. Het is een oogstfeest. De eerstelingen van de tarweoogst worden aangeboden aan de Grote Gever, de schepper. En omdat het brood ook een beeld, het beeld is van de tora, wordt op het feest van *sjavoe'ot* ook de gave van de tora (*mattan tora*) gevierd. Want volgens de traditie is de tora aan Israël gegeven op de vijftigste dag na de uittocht uit Egypte.

En het duizend jaar oude pinksterlied *Veni sancte spiritus* zingt, met een zucht van verlichting:

Derde Persoon

In het pinksterverhaal in Lukas' boek van de Handelingen der apostelen, wordt vanuit de hemel een grote geestesbeweging in gang gezet, plotseling beginnend met een geraas uit de hemel als van een geweldige aanstormende geest-wind-adem; vurige tongen boven de hoofden, eerst wordt heel het huis er vol van, dan worden zij allemaal vol van heilige Geest; en van daar en toen af ontketenden zij een grote geestesbeweging, een uitslaande brand, van Jeruzalem tot de uiteinden der aarde. Dat was het visioen van de volgelingen van Jezus, van de apostelen en van Paulus.

En aanvankelijk ging die beweging ook als een lopend vuur, van Jeruzalem tot aan...

Nou ja, in elk geval tot aan Rome. Daar, en ook in het Oost-Romeinse Byzantium, hebben talloze theologen middeleeuwenlang getracht de duif te vangen in de netten van hun concepten. Hij werd getemd tot derde Persoon van de heilige drie-eenheid: Vader, Zoon en Geest. En het lijkt er een beetje op dat hij toen, in elk geval in theologisch opzicht, een grijze duif is geworden. En men kan ook niet beweren dat de Geest door de eeuwen heen de meest gevierde van het goddelijke drietal is geweest. Zijn plaats en autoriteit zijn in elk geval regelmatig en onrechtmatig opgeëist door pausen en andere kerkelijke hoogwaardigheden.

Maria

Maar de Geest waait waarheen hij wil en hij laat zich niet vangen. Ik denk dat hij, ergens in de donkere Middeleeuwen, een grote list heeft verzonnen. Eenmaal weggepromoveerd tot goddelijke Persoon, heeft hij Maria naar voren geschoven om zijn rol als trooster over te nemen. Daarmee herstelde hij ook het evenwicht tussen het vrouwelijke en het mannelijke element in God zelf, een belangrijk religieus gegeven dat onder andere in de *kabbala*, de joodse mystiek, op allerlei manieren is verzinnebeeld. Ook in de hymnen van de oudste christelijke liturgie, zoals we die in Syrië nog vinden, wordt de Geest voorgesteld als een vrouw.

Maria neemt de taken van de Geest waar. Zij wordt in een oude roomse litanie, aan haar gewijd, onder andere 'troosteres der bedroefden' en 'zetel van wijsheid' genoemd; zij is voor tallozen een raadvrouw geweest; een armeluismoeder, vriendin, schaduw; allemaal titels die door Schrift en oude kerkelijke hymnen aan de Geest. Maar het werd te bont. De reformatie heeft Maria aan de kant gezet, en sinds een eeuw of twee is de katholieke Mariaverering behoorlijk uit de hand gelopen. Misschien moet de Geest weer meer aandacht krijgen. En dan rijst de vraag: waar gaat het eigenlijk om, als het over de Geest gaat? Hebben we niet genoeg aan God en zijn woord. Er is er toch

Geest gebruikt, zijn dan ook ontleend aan de verhalen rond maar Eén, de Eerste en Laatste, van oertijd af onwankelbaar god, - Hij alleen ..?

God-in-mensen

De God over wie het in de bijbel gaat, laat zich op vele manieren in met deze wereld. Hij zit niet ongenaakbaar hoog op een godenberg, op een troon in de hemel, maar daalt af, als bevrijder, als richtinggevend woord. Hij grijpt echter niet in, Hij roept en vraagt en inspireert mensen; Hij kruipt in hun huid, hun hart en verstand, veroverd hun ziel. En dat alles doet Hij, zo heet het, met zijn Geest, zijn ademtocht. De Geest is een 'zielsbewoner', God-in-mensen. Zijn wijsheid is in den beginne, in beginsel, in ons aangeplant, zijn geweten in ons gewekt. Maar er zijn ook vele kwade geesten waarvan de mensen bezeten zijn: geesten van onwijsheid, valse raad, onsolidar egoïsme, blinde hebzucht, nacht en ontij, wreedheid, treureur, schuld; alles wat ons doet tobben en zwoegen van de ene dag in de andere, al wat ons krampachtig maakt. Tegen die duisternis en depressie levert de Geest in ons strijd. Het is door de Geest, zegt Jezus - door diezelfde Geest van God -, dat ik die demonen, geesten, duivels uitdrijf. En het duizend jaar oude pinksterlied *Veni sancte spiritus* zingt, met een zucht van verlichting:

Even rusten voor tobbers en zwoegers, voor krampachtigen een verademing, ben je'

HIERHEEN ADEM

Naar de Pinkstersequens 'Veni sancte spiritus'.
Huub Oosterhuis

Hierheen adem, steek mij aan
stuur mij uit jou verste verte
golven licht.

Welkom armeluisvader
welkom opperschenker
welkom hartenjager.

Beste tranendroger
lieve zielsbewoner
mijn vriend mijn schaduw.

Even rusten
voor tobbers en zwoegers, voor
krampachtigen een verademing, ben je.

Onmogelijk mooi licht,
overstroom de afgrond
van mijn hart, jou zo vertrouwd.

God ben jij, zonder jou
is alles nacht en ontij,
wreedheid, schuld,

maar jij maakt schoon.
Verflent mijn bloem - geef water
zalf mijn wonden.

Stijf sta ik, toegang verboden,
ijzig - ontdooi mij, koester mij.
Vreemd ga ik, zoek mij.

Ik zeg ja jij, doe nee.
Vergeld mijn twijfel met vriendschap
zeven maal duizend maal.

Niets ben ik zonder jou.
Dood wil ik naar jou toe.
Dan zal ik lachen.

Werkvrouw

Wat de Geest nodig heeft, of beter: waartoe zij zelf ons inspireert, zijn nieuwe woorden, gedichten, liederen die de oude, overgeleverde, maar verstijfde, ontoegankelijk geworden woorden over heilige Geest, God en Jezus ontdooien en koesteren, zodat ze opnieuw betekenis krijgen. Dat is de taak van dichters en profeten: nieuwe schakelingen maken tussen de woorden, de taal zo kortsluiten dat de vonken er weer vanaf slaan. Taal als vurige tongen, zielentaal, hartveroverende woorden.

Het zevende couplet van hetzelfde *Veni sancte spiritus* is door de dichter van deze ekklesia zo verwoord: *maar jij maakt schoon./verflenst mijn bloem - geef water/ zalf mijn wonden.*

De Geest als een soort huisman of huisvrouw die onze binnenkamer schoonveegt en onze verlepte zielenbloem water geeft; als verpleger van onze ziel en zaligheid; als troostende thuiszorg-'ster'; iemand die je bezoekt in je meest eenzame momenten, als een lichtpuntje, nee een straal 'onmogelijk mooi licht'. Maar ook als degene die de bezem haalt door de achterkamertjes van de politiek, om er de conspiratieve sigarenlucht te verdrijven, in de hoop dat er geen nieuwe rookgordijnen voor in de plaats komen. Die de chaos waarvoor deze wereld niet geschapen is, maar waarin zij telkens weer vervalt, herschikt en het aanschijn der aarde vernieuwt.

De Geest lijkt op de werkvrouw uit dat overbekende, maar altijd weer verrassende gedicht, vol bijbelse toespelingen, van Martinus Nijhoff, uit de cyclus *Voor dag en daam*:

*De kamer hardt de lucht niet langer van
tabak en onververste bloemenvazen,
en in de keuken vragen whiskey-glazen
of de aanslag ooit nog afgewassen kan.*

*Gedenkt vorige dingen niet, gij dwazen;
'k maak alle dingen nieuw; ik zal geen man
om Jacob's zonde uitleveren ten ban;
ik ben met u; ik ben de eerste en de laatste.*

*Reeds is de werkvrouw aan het werk gegaan.
De poetsmand laat ze in de open voordeur staan.
O, merk hoe luchtiger in huis het wordt!*

*Zij poetst, buiten, het koperen naambord.
Hoe spiegelen wordt het, hoe smetteloos!
De wildernis zal bloeien als een roos.*

De geest van de messias

Tenslotte nog dit. De talloze messiassen die de geschiedenis tot op vandaag heeft gekend, gaan voorbij als een lichtflits, een steekvlam, of hij of zij nu van ouderdom sterft, ontmaskerd wordt of vermoord. En dat is maar goed ook. Want, zo heeft de messias Jezus, volgens Johannes, zelf gezegd: 'Het is beter voor jullie dat ik heenga. Want als ik niet heenga, kan de trooster - de heilige Geest niet komen... Hij zal jullie alles weer te binnen brengen, wat ik jullie gezegd heb' (Joh 16:7). De Geest is alles wat er van de messias overblijft. En bij elke nieuwe messias die zich aandient in de religieuze of in de politieke arena, is de beslissende vraag: hoe ziet zijn of haar program eruit; wordt de wereld er beter van; wordt de arme, de vreemdeling, de weduwe, de wees, de AOW'er, de WAO'er er beter of slechter van? Want deze, heilige Geest is en blijft een vader en moeder der armen, een 'armeluisvader'. Zo was het, zo is het, zo moge het zijn.

Amsterdamse Studentenekklesia, zondag 19 mei 2002

DE GRENZELOZE PAULUS

Een korte voorbeschouwing

Alex van Heusden

In de reeks 'De grenzeloze Paulus' zijn tot dusverre vijf artikelen verschenen. In de volgende aflevering van *Maandbrief voor Leerhuis & Liturgie* zal de reeks worden voortgezet. Dan zal worden aangeknoopt bij het vierde artikel uit aflevering 1, februari 2002, van de Maandbrief. Onderwerp is de brief aan de Galaten. Volgens Gal 1:16 is Jezus messias het goede nieuws (evangelie) dat Paulus uitdraagt. Wat dit betekent? Jezus messias als evangelie brengen staat ongetwijfeld in relatie tot hetgeen Paulus ziet als zijn opdracht: joden en niet-joden samenbrengen in één gemeente, aan één tafel. Hij geeft zich dan ook alle moeite om zijn functie als gezondene met betrekking tot het 'evangelie van de voorhuid' (Gal 2:7) - dus van de *gojiem*, de onbesnedenen - te rechtvaardigen. In Gal 2:1-10 schrijft Paulus over zijn tweede verblijf in Jeruzalem, zo'n veertien jaar na het eerste. Het is zaak deze passage te vergelijken met het vijftiende hoofdstuk van het boek Handelingen, de tekst over het zogeheten 'apostelconcilie' in Jeruzalem. Opmerkelijk zijn de grote verschillen; het is zelfs de vraag of Galaten en Handelingen verslag doen van dezelfde vergadering. Alleen het thema hebben beide teksten gemeenschappelijk: kunnen niet-joden toetreden tot de gemeente van Jezus messias zonder zich te laten besnijden (dit betreft natuurlijk alleen de mannen)? Anders dan Handelingen suggereert, vanuit het streven de vroege gemeente als toonbeeld van eenheid en harmonie voor te stellen, moet dit onderwerp wel tot grote conflicten aanleiding hebben gegeven, zoals blijkt uit de harde, onverzettelijke toon die Paulus aanslaat in de Galatenbrief. Het heeft er alle schijn van dat er een bittere ideologische strijd heeft gewoed tussen Paulus en de 'moedergemeente' in Jeruzalem. Maar daarover zijn de meningen onder bijbelwetenschappers en historici sterk verdeeld. Wordt dus vervolgd!

Citaat

VOORHUID

Als een onbesnedene de geboden van de tora onderhoudt, zal zijn onbesnedenheid dan niet als besnijdenis worden aangemerkt? Romeinen 2:26

Besnijdenis is een geloofsterm geworden; moderne vertalingen tornen er niet aan. Anders staat het met de verrassende benaming die Paulus gebruikt voor 'de anderen', de onbesnedenen. De heidenen. Die vat hij (eigenlijk zeer logisch) samen onder de aanduiding 'de voorhuid'. Ook weer heel mannelijk dus. En hoe groot ook de invloed is geweest - en nog is - van de moederreligie, de verheerlijking van de vulva, ons aller herkomst, toch zijn het de mannen die (nog altijd) geschiedenis maken. De *voorhuid*, zo noemt de apostel kort en goed dat *onbesneden* leven. Hij heeft blijkbaar geen moeite met zo'n wel zeer concrete aanduiding. Wij wel. Althans, als het om de bijbel gaat. In bijna alle hedendaagse vertalingen is dat woord wegvertaald. De 'onbesnedenen'. Of: heidenen. Maar de zeggingskracht van de Griekse tekst is veel groter. *Akrobestia* betekent nu eenmaal heel concreet *voorhuid*. Pas in tweede instantie heeft het de symbolische betekenis van heidendom. Dat wij zo tuk zijn op abstracties en zo wars van het concrete, speelt ons hier parten. En het hedendaagse taalgebruik is toch niet bepaald meer schuw van concrete termen voor geslachtsorganen! Wat Paulus zonder lust om te schokkeren hier zegt als hij het over 'de

ongelovigen heeft', komt heel dicht in de buurt van zulk hedendaags populair taalgebruik. Je zou eigenlijk bijna kunnen lezen: als dan zo'n klootzak in de praktijk brengt wat aan jullie, fatsoenlijke christenen, is voorgeschreven, zal hij dan niet met huid en haar door God geprefereerd worden boven jullie, met moraal en al!

Ik bedoel, zo moet het natuurlijk niet vertaald worden - maar als hulplijntje is het zo gek nog niet.

Willem Barnard, 'Scheurkalender van de bijbel 2002', 5 juni

DRIE PSALMEN

in een nieuwe bewerking van
Huub Oosterhuis

Psalm 4

Hoor mij
wees niet doodse stilte,

Geef mij antwoord
als ik roep –
geef mij ruimte.

Gij die hoog zijt
wijd als hemel
uit mijn engte
haal mij op.

Geef mij antwoord
als ik roep –
geef mij ruimte.

Jij die laag bent
kort als leugen:
schijn bedriegt je
kom tot inkeer.

Hij geeft antwoord
als je roept,
geeft je ruimte.

Alles roept om
woorden, uitzicht
meer dan koren-
veld en wijngaard
om een nieuwe
hier nu aarde
schreeuw ik
als in barensweeën.

Geef mij antwoord
als ik roep,
geef mij ruimte.
Hoor mij
wees niet doodse stilte.

*

Psalm 19

Aan de hemel
staat uw heerlijkheid geschreven,
uw overwicht, de klaarte van uw
naam.

Als een boekrol uitgespannen
verhaalt het firmament
de daden van uw handen.

Dagen stromen in elkaar over
van sprake van u;
nachten fluisteren wat zij weten
elkaar toe, over u.

Maar niet zoals mensen spreken.
Geen stemgeluiden, geen taal,
zwijgen is het, sprakeloze stilte
tot aan de randen van de aarde
weerklink van stilte.

Wie is deze
die genoemd wordt zon?
Dien gij daar hoog een tent hebt
opgezet,
een huwelijksbaldakijn;
die als een bruidegom verschijnt,
gaat, uit,
juichende held
zich baant een weg,
zijn uittocht snelt, zijn loop
volbrengt
over heel de breedte van de
hemel
vuur te voet
niets blijft verborgen
gronden worden zichtbaar
alles zindert van zijn gloed.

Uw woorden gaaf, verademing,
mijn zielsbestemming,
ik wist niets, gij maakt mij wijs.

Gij stelt het recht
en zegt mij leven toe:
schoon en waar
lichtgevend aan mijn ogen
hartverrukkend
staan zij neergeschreven
stemmend met elkaar
en houden stand
onfeilbaar.

Staven goud
zijn uw woorden
goud van goud.

Pure honing
die je zo likt uit de raten,
zoeter dan de zoetste honing
zijn uw woorden.

Ik zal moeite doen
ze te bewaren
ik uw knecht

ben een dwaler
hoed mij

herderwoord
mijn rots mijn lossen

stem mijn harttonen
op u af.

*

Psalm 150

Eeuwige hier nu
die ons adem geeft
gezegend Gij.

Om leven dat doorgaat
om dagen van morgen
God ondenkbaar
boven alle machten van de
wereld
Gij god alleen

op violen, gitaren,
toetsen harpen saxofonen fluiten
met stemmen schorre klare
hoge lage
en op de bandoneon.

Eeuwige hier nu
die ons adem geeft
gezegend Gij.

Citaat

ONZE VADER

Je moet ook weten dat, toen Onze Lieve Heer het Onze Vader leerde, hij dat niet deed in het Latijn, zoals de priesters het boven hun altaar zingen. Hij leerde het in de taal van het land waar hij verbleef. Dat was het joodse land. Daarom leerde hij het ons in de joodse taal. Als hij in de Duitse landen was geweest, had hij het in het Duits geleerd. Hij leerde het zo dat de mensen het konden verstaan. Daarom moet je het ook zo zeggen dat je het op z'n best kunt verstaan; dat is mijn raad.

Uit: 'Der grosse Seelentrost' (c IV/37), een anoniem vroomheidsboek uit omstreeks 1350